

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ ВІД КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ ДО ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянута історія української політичної еміграції від князівської та козацької доби і до ХІХ ст. Звернута увага на роль українських жінок князівської доби, які разом зі своїми чоловіками-князями відігравали помітну роль не тільки в країні проживання, але і в політичних зв'язках України; особливу увагу звернено на політику гетьмана П. Орлика і його політичні документи, боротьбу за незалежну Українську Державу.

Ключові слова: Княжа доба, політична еміграція, доба козаччини, Пилип Орлик, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, гетьманство, ідея української державності.

Рассмотрена история украинской политической эмиграции от княжеской и казацкой эпохи и до XIX в. Обращено внимание на роль украинских женщин княжеского периода, которые вместе со своими мужьями-князьями играли видную роль не только в стране проживания, но и в политических связях Украины; особое внимание обращено на политику гетмана Ф. Орлика и его политические документы, борьбу за независимое Украинское Государство.

Ключевые слова: Княжеская эпоха, политическая эмиграция, казацкая эпоха, Филипп Орлик, Правобережная Украина, Левобережная Украина, гетманство, идея украинской государственности.

The Ukrainian political emigration history starting from Prince's times and Cossacks' epoch up to XIX century is reviewed in the article. The attention is paid to the Ukrainian women role of the Prince's period that together with their husband-princes played a significant part not only in the residence country, but also in Ukraine political relations; particular attention is given to the hetman P. Orlyk's politics and his political documents, the struggle for independent Ukraine state.

Key words: Prince's period, political emigration, Cossacks' epoch, Right-bank Ukraine, hetmanate, Ukrainian statehood idea.

1. Перша доба української політичної еміграції в Князівські часи

Початки української політичної еміграції слід шукати в сивій давнині, в *князівських часах*, коли Князь Володимир Великий створив Українську Державу, яка була найсильнішою державою за всі часи її існування. Князь розумів, що тільки в єдності сила Держави. А тому він повернув усі завойовані землі, об'єднав їх, і вся Україна повинна була йому коритися. Влітку 988 року, він запросив на Україну грецького митрополита і священників, які охрестили українців, даючи хрестик на шию. Володимир поставив по різних містах своїх синів, які під його владою міцно керували країною. Помер Володимир Великий (1015 р., князував 35 років), і почалась війна між його синами за престол у Києві. На престол став Ярослав (біля 979-1054), син Володимира Великого. Він був високоосвіченою людиною, дбав про освіту і культуру свого народу, заснував при Софіївському соборі школу і бібліотеку. Почалась праця над перекладами грецьких книг на церковнослов'янську мову, переписували книги, було укладено літописний звід. Він знову зміцнив Українську Державу так, що сусідні держави шукали

зв'язків з Українською Державою, зверталися за порадою і допомогою до київського князівства. Сам Ярослав був одружений (1019-1054) з донькою шведського короля Олафа – Інгердою; донька його, Єлисавета, була одружена за норвезького короля Гаральда Суворого; донька Анна – за французького короля Анрі (Гайнріха І), Анастасія – за угорського короля Антраша І; його син Із'яслав був одружений із Гертрудою, донькою польського князя Мешка; Всеволод – з візантійською царівною з роду Мономахів; Святослав – з внучкою цесаря Генріха ІІ; Володимир – із Одою, донькою графа Леопольда з Штаде (біля Бремену); сестра Ярослава Мудрого, Марія Доброніга, була одружена за польського князя Казимира Відновителя. При дворі Ярослава Мудрого знаходили притулок колишні монархи: норвезький Олаф Святий, англійський Едмунд Залізний Бік. Ярослав Мудрий був у союзі з германськими цесарями Генріхом ІІ, Конрадом ІІ і Генріхом ІІІ. За Ярослава Мудрого сталася і національна еволюція в Київській державі: варязький вплив залишився тільки у колі військової дружини, а державні дії рекрутувалися здебільшого з місцевими людьми, серед яких були: Вишата, Іван Творимирич,

Костянтин, син Добрині й ін. Ось такі зв'язки Ярослава Мудрого сприяли великому його авторитетові і міцності Київської держави в Європі, досягнувши на ті часи найвищого розвитку. Ярослав Мудрий встановив систему успадкування – синьйорату, згідно з яким старший брат Із'яслав, дістав великокняжий престол у Києві; Святослав – Чернігівщину, Муром і Тмуторокань; Всеволод – Переяславщину, Суздаль і Ростовщину; Ігор – Володимир-Волинський; В'ячеслав – Смоленщину. Ярослав Мудрий керував Україною 35 років, і маючи 75 років, в 1054 році він помер у Вишгороді, похований у Церкві св. Софії в Києві. За своє князювання він проводив мудру політику міждержавних зв'язків, за що і дістав імення Мудрий. Він надіявся на те, що Україна буде сильна і славна.

Українські княжі двори присвячували багато уваги княжим елітарним правилам поведінки та аристократичного етикету в різних краях Заходу і Сходу. Через те українські княгині користувалися великою пошаною і повагою в цілій Європі, вони були одружені за королів з різних країн.

Згадаймо доньку Ярослава Мудрого – *Анну Ярославівну* (бл. 1024-1074 (5); у французьких джерелах – *Агнеса*). Вона була першою освіченою жінкою у Франції, навіть ставила підпис за свого чоловіка – неграмотного короля Франції – Анрі (Генріха I; бл. 1008-1060; був королем з 1031-1060). В 1051 році до Києва прибули три єпископи з шлюбним контрактом короля Франції Гайнріха I. Її супроводжував Київський Митрополит Іларіон до Райм (Райм тоді був столицею Франції), де вона брала шлюб і була коронована на першу царицю Франції. Вона подарувала катедрі слов'янське Євангеліє, яке у свій час подарував її батько Ярослав Мудрий. Анна була жінкою високої культури і мала великий вплив на свого чоловіка; була релігійною, за що її поважали Єпископи. Анна заснувала в Сенлісі (Senlis) Монастир (St. Vincent-Kloster). Після смерті свого чоловіка, її син Філіп I був ще неповнолітній, а тому вона стала царицею, володаркою всієї Франції, про що свідчать її підписи на важливих державних документах [1, с. 16-17]. Збереглися сімнадцять королівських актів, на яких побіч підписів короля, є її староукраїнський підпис: «Анна королева». Вона зробила чимало реформ у політиці, в загальній культурі та в культурі мови. Як бачимо, Анна достойно репрезентувала династію руських Рюриковичів. На той час на французькому королівському дворі був руський духовник-капелян королеви з Києва. Англійські дослідники звернули увагу, що англійський король Вільям I Завойовник був сином сестри короля Генріха французького, і тим самим королева Анна Ярославна була його тіткою. Він ще як граф Нормандії бував на королівському дворі й від королеви та її оточення мав точні інформації про Русь-Україну. Генріх помер у 1060 році, а Анна переїхала жити в королівський замок Сенлі, де пізніше побудувала монастир. Останки монастир-

ської Церкви збереглися донині на стіні пізнішої будови. Нині при вході до храму є статуя королеви Анни, на п'єдесталі французький надпис: «Анна-руська княжна-королева Франції – фундаторка цього храму – 1060». Це храм відвідують українці всього світу. Через два роки після смерті чоловіка, Анна одружилася з графом Валюа-Крепі. Він помер 1070 року, а невдовзі померла Анна. Княгиня Анна донині шанована і улюблена діячка Франції і водночас велика гордість і слава нашої України, яка своїм вмінням гідно репрезентувала у світі Україну¹. Олександр Дробаха висвітлює позитивну діяльність королеви Франції Анни Ярославни: «Збереглася грамота-хартія Анни 1060 року про заснування монастиря Сан-Венсан у Санлісі. Із грамоти можна збагнути високий стрій її душі, розуміння головних християнських чеснот: «Побажало серце моє спорудити Церкву Христову, тому, що я хотіла залучити і розмістити всередині будь-якого члена цього товариства, яке об'єднане вірою Христовою; я наказала збудувати її і присвятити Христові на честь Святої Трійці, Пречистої Божої Матері і Предтечі Божої та святого мученика Вікента. Даруючи, я зробила витрати як зі свого майна, так і з майна, яке подарував мені в день весілля Анрі, цар мій і чоловік» [5, с.12].

До величчя королеви Анни приєднується знаменита діяльність її доньки (внучки Ярослава Мудрого) – *Едігні*, яка вирішила з Франції повернутися до Києва, взявши з собою півня, який показував їй час своїм співом і дзвіночок. Але дорога була неблизька і вона зупинилася у Баварії, у містечку Пух. Легенда говорить, що вона жила у великому дуплі (яке є і зараз) і полюбила німців, де і зосталася. Едігна була велика добродійка та релігійна діячка, за що її називали Блаженна і свята Едігна Баварії. Там є церква, де знаходяться її мощі. І хто приїжджає до Баварії, то неодмінно відвідує Церкву і Музей, де є картини, які розповідають про життя в ті часи і страшну хворобу – тиф, який знищив не тільки багато людей, але і худобу. Її молитва до Бога допомогла людям пережити це лихоліття. Історики Європи називають Едігну донькою Сходу і Заходу: народилася вона у Франції, виховувалася у дідуся у Києві, а прославилася у Німеччині Баварії.

Найбільш романтичне було одруження нормандського короля Гаральда III Сміливого (1015-1066), з *Єлісаветою Ярославною*, яку норвежці називали королева Елісіф. Гаральд, ще як норвезький принц,

після смерті короля Оляфа II Святого (убитий у 1030 році в династичній боротьбі за королівський престол), мусив тікати з Норвегії. Він разом із невеликою кількістю вікінгів-варягів знайшов захист на далекій Русі-Україні в Києві, при дворі князя Ярослава Мудрого (Оляф теж жив два роки

¹ Про її діяльність див.: Олександр Дробаха. Українські таємниці Франції.

на вигнанні у Ярослава). Гаральд, перебуваючи на княжому дворі, закохався у вродливу княжну Єлисавету. Та як втікач, без батьківщини, він подався до Царгороду, де за десять років служби в імператора прославився великою хоробрістю; він славним і багатим повернувся до Києва, і в 1044 році одружився з Єлисаветою. Два роки пізніше норвежці запросили його на королівський престол, і він був коронований королем Норвегії, як Гаральд III Сміливий. У скандинавських сагах (народних піснях) збереглася пісня на честь Єлисавети Ярославни, що її написав Гаральд. Кожна її строфа, а їх є шістнадцять, закінчується: «...але руська дівчина (т. б. Княжна) в золотій гривні нехтує мною». У війні за англійський престол 1066 року норвезький король Гаральд III був впевнений, що переможе англійського Гаральда II і взяв з собою королеву Єлисавету з доньками Марією і Інгібердою, яких залишив на північно-шотландському острові Оркні, а сам з військом на 300-х кораблях поплив на південь і причалив до берегів графства Йоркшир і в бою під Йорком переміг англійців. Почувши про це англійський король Гаральд II, пішов походом проти норвежців, і в бою під Стемфорд Бриджем 25.09.1066 року розбив норвежців. Тут загинув король Гаральд III Сміливий, багато норвезьких графів та англійський Тостіг, брат-зрадник англійського короля Гаральда II. Повдовіла королева з доньками повернулася до Норвегії. В 1067 році, Єлисавета одружилася з королем Данії Свейном II Естрідсен (1020-1074). Тут, для добра рідної батьківщини Русі-України та для прибраної Данії, Єлисавета Ярославна (сестра київського князя Всеволода Ярославича (1030-1093), батька Володимира Мономаха) посватала свого племінника, кн. Володимира Мономаха, з племінницею данського короля Швейна III (він був дядько Гіти) – Гітою (Gita, 1057-?), яка жила після смерті батька – короля англійського Гаральда II, який загинув 1066 році в обороні англійського королівського престолу перед Вільямом I Завойовником (тут загинув і чоловік Єлисавети, король Норвегії Гаральд III Сміливий). Гіта в роках між 1073 і 1075 виїхала у складі великого данського посольства на Русь-Україну. В Новгороді Великому її чекав Володимир Мономах, звідти вони направились до міста Турова, над Прип'яттю, який належав до удільного князівства Володимира Мономаха². В Турові відбулося вінчання і весілля. Його одруження з англійською принцесою позначалося живими зв'язками Русі і Англії. Володимир Мономах і Гіта мали вісім синів. Старший син Мстислав (1076-1132) був одружений із шведською принцесою Христиною, донькою короля Інге (мали 5 синів і 8 доньок). Спочатку він був удільним князем Новгороду Великого, а 1125 року,

після смерті Володимира Мономаха (князував він 12 років), став великим київським князем і гідним наслідником Мономаха. Він був князем мудрим і справедливим і старався управляти Державою так, як заповідав його батько. Мономаховичі були династично споріднені із скандинавськими, чесько-моравськими, угорськими, польськими, візантійськими та ін. країнами. Але князував він недовго, сім років. Після його смерті Володимира Мономаха, настають лихі часи в Україні: всі сини хочуть бути князем у Києві, а з цих чвар завжди користають вороги, тому Київ підпадає. Так Єлисавета Ярославна династично пов'язала Рюриковичів і рід англійських королів. На жаль, розпорядилася так, що Гаральду II англійському не прийшлося радіти з одруження (1074 чи 1075) доньки Гіти з руським князем Володимиром Мономахом, який був після Володимира Великого і Ярослава Мудрого наймогутнішим володарем Східної Європи³. Цікаво, що англійський король Едвард III (1312-1369) включив Мономаховичів знову в династичну лінію англійських королів, і результатом цього, нинішня королева Англії Єлизавета II належить до 31-го покоління Гаральда II та є нащадком з 30-го покоління великого київського князя Володимира Мономаха й княгині Гіти. Це підтвердили англійські генеалоги й історики та за згодою королеви проголосили в 164-м томі «Багряно-золотої книги» Дебретта, що є авторитетним джерелом англійських королів. За Дребретом цю вістку повторила міжнародна преса, а також і українська [7, с. 15-18].

Могутня Українська Держава була не тільки притулком для норвезьких біженців, але і для угорських королів. В літописах записано, що після смерті короля Угорщини Стефана I Святого 1038 року, його брати Андрій, Левента і Беля у боротьбі за угорський престол теж втекли до Києва, до Ярослава Мудрого, де жили п'ятнадцять років (1031-1046). Тут Андрій одружився з другою донькою кн. Ярослав *Анастасією Ярославною*, і незабаром був теж покликаний на угорський престол, як король Угорщини – Андрій I. Королева Анастасія (угорці її називали *Агмунда*) теж пам'ятала свій рід. За Андрія I і Анастасії в Угорщині віджив у церкві східний обряд, який переслідувався; на королівському дворі займали високі державні становища земляки королеви з Руси й запанувала руська мова.

Українка – *Євпраксія Всеволодівна* (1071, Київ – 9.05.1109), київська князівна, донька князя Всеволода Ярославовича (1077-1093), сина Ярослава Мудрого, що намагався втримувати єдність Київської Держави і утримував зв'язки з Візантією та Західною Європою; вона була сестрою Володимира Мономаха, німецька імператриця, дружина німецького Імператора Генріха IV. Освіту Євпрак-

² Володимир Мономах був 40 років лише удільним князем, але часто виручав у походах свого старого батька Всеволода Ярославовича. Щойно 1113 він став великим київським князем, а Гіти київською княгинею.

³ Див. УРЕ, т. 3, с. 292, видавн. 1-е, 1960. І в : Енциклопедія українознавства. Словникова частина 2 / Голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. – Париж; Нью Йорк: Молоде життя, 1955-1957, с. 476.

сія здобула в Київському великокняжому дворі. Вона рано прилучилася до західної культурної традиції: її мати, дружина князя Всеволода, була католичкою, мала родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії. У ранньому віці вийшла заміж за маркграфа Північної Саксонії Генріха Шотландського Довгого, але незабаром, в 1087 році овдовіла. У 1086 році Євпраксія прийняла католицизм і дістала нове ім'я – *Адельгейда*; в 1088 році була повінчана з німецьким імператором Генріхом IV. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київського князя у боротьбі проти саксонських володарів та сприяти об'єднанню православної і католицької церков. У кінці 1093 року Євпраксія Всеволодівна, не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і переїхала до Каносси (Північна Італія), до маркграфині Матильди Тосканської і, за її посередництвом, вдалася до Папи Урбана II, який передав її шлюбну справу з Генріхом IV на розгляд собору Констанції, і потім у П'яченці (1095). Церковні собори, на яких виступила Євпраксія, засудили поведінку Генріха IV. В 1097 році вона виїхала до Угорщини, а звідти в Україну, до Києва. В 1106 році постриглася в черниці. Похована у соборі Успіння Богородиці у Києві. Її життя – найяскравіший приклад тих живих зв'язків, які княжа Україна посідала з володарськими дворами Західної Європи.

У Чехії прославилася українська княгиня (маловідома українцям) *Кунгута* – внучка чернігівського князя, патріота православної віри – Михайла Всеволодовича, який не піддався намовлянням татаро-монголів і не зрікся православної віри, не перейшов на татарську мусульманську віру, поневолювачів рідної України. Він знав, що татари за це відрубають йому голову, та не пішов на зраду своєї батьківської віри. І це було в XIII столітті, переслідування православної віри була в Україні аж не меншою за попередню, при Петрі I. Жаль, що ми в Церкві не згадуємо свого першого охоронця православ'я, що віддав своє життя за спасіння християнсько-православної віри на Україні, без якої і католикам Європи було нелегко. А варто було б проголосити Православним Патріархом князя Михайла Всеволодовича Блаженим або навіть Святим. Але на це не має знань і часу, бо чужинці негативно налаштовані на українську національну віру і ідею, а вчителі ще не знають цього, та й і дітям не розказують, а, може, українська історія дуже «важко дається» українцям. А діти ростуть і не знають святої правди про Україну. Та погляньмо, як виховувалися діти в Україні-Руси. Отже, Конгута росла і виховувалася в княжій родині політично грамотного і національно свідомого чернігівського князя – сина Михайла Всеволодовича – Ростислава Михайловича. Дух правдивого і героїчного дідуся витав у свідомості княжої родини. Внучка вчила різні

науки і іноземні мови і правила європейського етикету. Вона писала латинською мовою вірші, віршувала і тодішньою українською мовою. На жаль, ці твори ще не віднайдені. Є уже перекладена на українську мову «Молитва Кунгути» проф. В. Кобилюхом [6, с. 11]. Після знищення князя Михайла Всеволодовича, монголо-татари раділи своїми перемогами і раділи з не сконсолідованими українських князівств, а тому татари дійшли аж до Чехії. Там правив молодий, сильний і розумний король Оттокар II, який, зібравши чеський народ і завдав азіатським дикунам нищівної поразки. Його було названо Оттокаром II Залізним королем. Про цю подію описав Вацлав Томек в «Історії королівства чеського». Велич Оттокара II Залізного стала відома усій Європі. І він вирішив одружитися. Чехія мала прекрасні державно-політичні зв'язки з Україною ще за часів Ярослава Мудрого, коли на його замовлення друкувалися церковні книги для України в Чехії, в тому числі і знамените «Євангеліє», яке княгиня Анна одержала від батька, як великий і неоцінний весільний посаг, і повезла у столицю Францію – Реймс, де вона вінчалася. Майже 700 років королі Франції на навігурації приносили клятву вірності своїй державі на цьому «Євангелії», що нині називається «Реймське Євангеліє», хоч надруковане давньою українською церковною мовою у Празі ще у XI столітті. Отже, слава середньовічної України була широко відома Європі, а тому і Чеська Княжа Рада вибрала майбутню невістку – доньку славного Чернігівського князя Ростислава Михайловича – чарівну красуню *Кунгуту*. У 1261 році відбулося весілля. Конгута була щасливою і це приносило їй велике натхнення до творчості: писала вірші поетичної творчості релігійного спрямування. Чехи врятували її священну поезію під назвою «*Kunhutina Modlitva*», виданої в «Антології чеської поезії» в 1987 році. Вона написана латинською мовою. Згодом чехи переклали її чеською мовою XIII століття. Нині чехи пишаються «Молитвою Конгути» перед туристами і перед усім культурним світом. Виявляється, що наша українська княгиня стала першою найдавнішою чеською поетесою XIII століття. Її автографи оберігаються державою, як найважливіший і найцінніший документ державної ваги. Дуже слушно сказав автор цінної статті «Чи знаєте Кунгуту – княгиню України та її молитву із XIII ст.?» проф. В. Кобилюх: «Може після нашого перекладу «Молитви Кунгути» виявиться і для нас, українців, найпершим і найдавнішим зразком поезії релігійного типу. А для церкви вона повинна стати дорогоцінною знахідкою української релігійної культури з XIII ст. для кожного православного і католика. Тож уважно читайте і добре пам'ятайте: українці з давніх часів ніколи не переставали розмовляти з БОГОМ і не боялися йти до Нього на пораду, а дружньо поспішали з молитвенною подякою за те земне щастя – бути щоденним

добродієм для рідного народу, щирою працею славити Бога і брати участь у хоровому співі зелених гаїв, лісів, дібров; виходити на леваду й радіти красі весняного цвіту, купатися в росі різнотрав'ї, цілувати рідне Сонце і ловити Райдугу на лугах, збирати урожай і переживати зимоньку в теплі і добрі, в злагоді та достатку Божественного кохання у рідній великій і найдорожчій родині. Бо все це від нашого Єдиного Бога, на єдиній Планеті Земля, де єдина наша Україна народжує найбільше геніїв і найгарніших княгинь, що всюди залишають після себе рясні сліди людського доброчинства, чим дивують усе довкілля сясвом палаючого дивоцвіту вічної і СВЯТОЇ УКРАЇНИ» [6, с.13].

Українка з Рогатина (нині Західна Україна, Івано-Франківська обл.) *Роксолана* або *Хуррем* (Анастасія Гаврилівна Лісовська) (біля 1506 – 18.04.1561; в інших джерелах: жовтень, 1506 – 18.04.1558) – донька українського священика Гаврила Лісовського з Рогатина (в інших джерелах – містечко Чемерівці, нині Хмельницька область), яка під час нападу татар на Рогатин 1520 року потрапила до османського гарему. Згодом вона стала дружиною турецького султана Сулеймана I – Сулеймана Кануні). Роксолана народила двох синів і доньку. Але наслідником престолу мав стати Мустафа, старший син від першої жінки падишаха, красуні черкешенки Гульбехар. За легендою, вона і її діти стали ворогами користолубної Роксолани. Щоб посадити на трон свого старшого сина, мати султана Селіма II, пожертвувала життям нерідного сина, старшого сина султана (і двох своїх), які були вбиті по османській традиції в день становлення старшого сина султана на престол. Також за приказом Роксолани, яка стала потім царицею, були вбиті декілька вагітних наложниць її чоловіка. Але, Роксолана мала великий вплив на чоловіка і його політику. Вона часто допомагала у визволенні козаків, які були у турецькому полоні. Про її політичну діяльність описав І. Книш в праці «Імператорська кар'єра Анастасії Лісовської» у ж. «Відгуки часу» (1972). Прикладів таких можна навести більше, читач може познайомитися із моєю книгою [2].

Отже, Україна була в княжі часи колискою культури, політичних відносин із Заходом і розумовою інстанцією планети. Тож повернімося лицем до нашої славної історії, бо хто не знає минулого, той не може творити майбутнього.

2. Друга доба української політичної еміграції

Більш активно себе виявила українська політична еміграція в добу Козаччини. Перші вістки про козаків записані в хроніках і літописах уже в 1492 році, хоч тепер початок козаччини датують 1490 роком. Тодішній кримський хан нарікає: «Кияни і черкаські розбили татарський корабель під Тягинєю», а інший раз він нарікає, що «козаки під проводом князя Богдана Глинського, старости

черкаського зруйнували турецьку фортецю Очаків». Тут султан називає цих людей «козаками», і вони безупинно нападають на татар і турків. З тих часів відомий староста канівський і черкаський Остап Дашкевич. Він хоч і був зрадником, але у свій час водив козаків на турків. Історія записала пару імен отаманів, як Карпо Масло з Черкас, який здобув турецьку фортецю Очаків, Яцко Білоус з Переяслава, Андрушко з Брацлава і Лесун. Усі вони виступали в XVI ст. (1530-1550). Докладніші історичні дати про козаків починаються уже в 1550 році, коли козаки осіли першим Кошем на Дніпрі і обрали єдиного кошового. Козацька сила зростала з року в рік і ставала грізною силою не тільки для татар і турків, але для всіх інших сусідських держав. У часи козаччини гетьмани мінялися і кожен із них вніс якусь користь для розвою і захисту України.

Часи козаччини – це майже 10 років перманентної козацько-польської війни чи не найдраматичніший період української історії. Особливе місце в цьому періоді мали військові та організаційські здібності *гетьмана Б. Хмельницького* (бл. 1595 (6?) – 1657). Його політика була спрямована в напрямку створення незалежної Української Держави. Хмельницький вдавався до різних дипломатичних зв'язків з іншими країнами, розуміючи, що загарбників України можна перемогти лише воєнною силою. У вересні 1650 року він відправив велике військо на чолі сина Тимоша до Молдавії, сподіваючись зробити сина господарем Молдавії. Гетьман намагався створити велику коаліцію, підтримувану Туреччиною, татарами та приднаїнськими князівствами (Молдавія і Волохія), до якої мали увійти Україна, Семигород (Трансільванія), Бранденбург та ін. країни. Його метою було перебудувати Річ Посполиту на конфедерацію рівноправних держав – Польщі, Литви та України на чолі з новим королем Семигороду Ракоці Юрієм II. Але цим планам не вдалося здійснитись: збунтувались молдавські бояри, смертельно поранений син Тиміш під Сучавою, зрада татар під час облоги Жванцю, які уклали сепаратний мир з поляками у вирішальний момент воєнних дій (1653). Хмельницький відмовився від протурецької орієнтації та союзу з татарами і звернув погляд на Москву; іншого виходу не було.

Повісивши московському цареві Олексію Михайловичу, який радо взявся за опіку України і присягав, що Україна буде незалежною, якщо козаки присягнуть на вірність цареві, Хмельницький уклав угоду з царськими послами у м. Переяславі 16.01.1654 року про українсько-московський альянс, на підставі якого Україна приймала протекторат московського царя, залишаючись надалі окремою Державою, зберігаючи свій політично-соціальний устрій, власну адміністрацію, військо, фінанси. Хмельницький разом з семигородським королем Ракоці вторгся у

Польщу, щоб закінчити її поділ, але цей виступ закінчився поразкою.

Зближення Хмельницького з Швецією, з якою Москва вела війну, викликала незадоволення московського царя, Хмельницький мав претензії до Росії, яка вводила свої закони і Білорусії, хоча там народ прагнув козацької форми правління. Мирні переговори Москви з Польщею у Вільні (серпень-жовтень 1656 року) за спиною Хмельницького ще більше ускладнили російсько-українські відносини. Гетьман був на шляху розриву альянсу з Москвою. Але вони зрадили Хмельницького, почали переговори з Польщею, щоб польські війська знову пішли на Україну. Тоді гетьман направив своїх послів до Швеції, Туреччини, Молдавії й Угорщини, щоб здобути у них допомогу. Підкошений невдачами, гетьман раптово захворів, і помер 8 вересня 1657 року. Його поховали в Суботові, в церкві, яку сам побудував своїми коштами.

Отже, Хмельницький відбудував вільну Українську Державу, що була цілих триста років під пануванням Литви, Польщі, але не міг її оборонити перед всіма ворога, бо їх було багато, а до того несподівано помер. Україна вже не була в такій неволі, як перед Хмельницьким. Гетьман перший рішуче повів козацьке військо до боротьби за волю народу і рідної землі. Він зумів тримати порядок і єдність свого війська, патріотизм якого яскраво видно на прикладі діяльності, хоча би відомого політичного діяча, козака-характерника Івана Сірка, Семена Палія, Юрія Кульчицького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика та ін., які стали українськими політичними емігрантами і приклали великі зусилля у боротьбі за незалежність України. Європейські джерела зафіксували перебування українських козаків, у різних європейських країнах, як найманців у війнах, якими керували добре вишколені отамани, полковники. Хочеться подати відомості про знаменитого героїчного козака Юрія Кульчицького, який під час Віденської відсічі 1683 року під проводом *Семена Палія* разом з українськими козаками брав участь у визволенні Відня. Він зумів вийти з обложеного і голодного міста, щоб зв'язатися з герцогом Лотарингії Карлом V, покинув місто в турецькому вбранні й перетнув ворожі лінії, співаючи Отаманських пісень. Зв'язавшись з герцогом, він зумів повернутися з обіцяною військової допомоги, що наближалася. Завдяки цьому муніципальна рада вирішила не здаватися турецькій армії паші Кари Мустафи, а продовжувала боротьбу. 12 вересня облога була знята військом, приведеним польським королем Яном III Собеським, військом європейських союзників. Вдячні городяни Відня визнали Юрія Кульчицького героєм. Муніципальна рада нагородила його чималою сумою грошей, а бюргери надали йому дім у міському районі Leopoldstadt. Король Ян III Собеський дав Кульчицькому 300 мішків кави, яку знайшли в захопленому таборі армії паші Кари Мустафи.

Ю. Кульчицький відкрив кав'ярню «Hof zur Blauen Flasche» («Дім до Блакитної Пляшки») у Відні в кравецькому ряду, біля собору. Так стала відома кава в Австрії, і з часом його кав'ярня стала одним із найпопулярніших місць у місті. Кульчицький завжди обслуговував кавою в турецькому вбранні, чим додавав оригінальності кав'ярні. Іншою ідеєю його було подавати каву з молоком і цукром, що не було відоме туркам і подобалось віденцям. Відкрита у 1683 році кав'ярня Ю. Кульчицького була першою у Відні і однією з перших в Європі – каву на той час ще зовсім не пили у Східній Європі, однак вона уже поширювалася на Заході – декілька кав'ярень працювали в Парижі, Лондоні, Оксфорді та Бостоні. Пам'ять Кульчицького увічнено пам'ятником на віденській вулиці Kulschitzky. У 1893 році, до 300-річчя перемоги над турецьким військом, на горі Leopoldsborg, споруджений пам'ятний знак на честь українських козаків у битві під Віднем. Наприкінці XIX століття вихідці з України фактично творили в Австрії етнічну групу, серед яких були відомі політичні діячі, члени парламенту, науковці, мистці.

Одним із славних козаків, – «переможець непереможних», – був українець-емігрант Іван Сірко (приблизно 1610-1680), який був найяскравішою постаттю за часів Богдана Хмельницького. Саме тоді його ім'я стало відоме не тільки в Україні, але й в Європі. За діяльністю І. Сірка стежили іноземні уряди, про нього знали і в Західній Європі⁴ [2]. *Іван Дмитрович Сірко* – славний кошовий Запорозької Січі, лицар із когорти визначних полководців XVII ст., це справжній оборонець українського народу. Народився І. Сірко в Мерефі, козацької слободи Слобідської України, теперішня Харківська область, приблизно 1610 року. У часи історії України – «Руїни» – козаки пропонували І. Сіркові скинути І. Самойловича і взяти гетьманський уряд в свої руки, але він відмовився, бо він «уже куштував одного разу Сибіру і вдруге не хоче». Жоден отаман не заслужив такої поваги, довір'я і любові у козаків і українців, як Іван Сірко. Лівобережна і Правобережна Україна і Слобожанщина в 60-70-х роках XVII ст. не знала людини, яка б зрівнялася з популярністю. Талант Сірка як полководця, поєднувався з безмежною любов'ю до України. Його людські риси характеру: розважливість, мудрість, релігійність, скромність і аскетичність у побуті, нагадують київського князя Святослава: він був разом з козаками у курені, їв з одного казана, одягався, як усі козаки. Ні про кого не було складено стільки легенд, пісень, дум, як про Сірка; його особа була в зеніті слави.

Перше з історичних свідчень [3, с.11] говорить, що він брав участь у Тридцятилітній війні (1618-

⁴ Про нього більш ширше: Д.Т. Блохин. Українська історія та її визначні особистості. – Полтава, 2010.

1648) проти іспанців на стороні французів. У 1644 році Богдан Хмельницький, будучи воєнним писарем Війська Запорозького, під час зустрічі у Варшаві з послом Франції графом де Брєжі, підписав договір про прийняття 2 600 козаків у військо французького короля. Очолили це військо полковники Іван Сірко і Солтенко. У 1645 році Богдан Хмельницький, знову зустрівся з послом Франції графом де Брєжі. Вони вели переговори про участь українських козаків у війні з Іспанією. Переговори завершилися успішно. На початку 1645 року українські полководці І. Сірко і Солтенко з 26 000 козаками відправились морем через Іданськ до французького порту Кале у Франції. У місті Фонтенбло, поблизу Парижу, 19 квітня 1645 року Хмельницький і І. Сірко підписали договір прийняття на французьку службу терміном на два роки корпусу українських козаків: 1 800 піших і 800 кінних. Французьке керівництво погодилося виплачувати по 12 таларів у день на особу і по 129 – сотникам. Почались воєнні дії козаків за «ключ» від Ла-Маншу, т. б. фортецю Дюнкерк. Козаки на чолі І. Сірка прибули до неприступної фортеці Дюнкерк, де були розміщені іспанські оборонні споруди на суші. Іван Сірко поступив оригінально: почав атакувати фортецю з моря. Вночі козаки захопили декілька іспанських кораблів і роззброїли іспанську команду. Пересівши на захоплені кораблі, запорожці замінували буй з ліхтарем. Десант з Іваном Сірком увірвався у фортецю зовсім неждано для її оборонного гарнізону. «Десь опівночі, – описував очевидець штурму, – розбудила місто стрілянина. По бруківці вузьких середньовічних вулиць голосно вистукували сотні кінських підків. Між будинками, з дикими криками, бігли причудливі іноземці в червоних, синіх і зелених шароварах і коротких жупанах. Розмахуючи кривими шаблями, вони взяли в полон іспанських солдат і офіцерів однак місцеве населення не чіпали»⁵. До третьої години ворог був розбитий. Головнокомандувач французької армії Людовік Бурбон принц де Конде назвав Сірка «дивовижним» отаманом. Із Дюнкерка козацька ескадра направилася до порту Кале, там, розгромивши іспанців, січовики висадились на берег і впродовж двох років успішно обороняли французькі землі.

Польський король писав, що «Сірко-воїн славний і в ратній справі великий умілець». У 1647 році український корпус козаків на чолі безстрашного командира І. Сірка повернувся додому, овіяний, без перебільшення, європейською славою. Він став одним із авторитетних фігур на Запорозькій Січі.

3. Третя доба української політичної еміграції в XVIII ст.

Початок XVIII ст. ознаменувався новою політичною еміграцією. Це була доба після Полтавської битви (27.06.1709 року), яка закінчилась поразкою українсько-шведської армії. Гетьман Мазепа і його канцлер Пилип Орлик разом із шведським королем Карлом XII і з частиною військом козацьким, змушені були у липні 1709 році емігрувати до Бендер. Тут, після важкого поранення, помер гетьман Іван Мазепа 21.09.1709 року⁶. Пилип Орлик, як генеральний писар Мазепа, орієнтувався в державних справах краще, як хто інший з гетьманського оточення. В 1706 році Мазепа послав Орлика з двома писарями в спеціальну московську комісію, яка мала дослідити на Україні справу підметних листів на гетьмана. Орлик мав бути експертом у цьому дослідженні. Він знав всі тайни Мазепа: листування його з Станіславом Лещинським та польськими магнатами йшло через його руки, і навіть його приватні листи до княгині Дольської (1705 р.). Для Орлика був це великий іспит. Він міг тільки догадуватися, що переговори Мазепа з ворогами царя носили невиразний характер і не виходили із планів проектів. Небезпека сміливих задумів Мазепа мусила йому ставати все яснішою. Мазепа довгий час був стриманий перед своїм писарем, і тільки поволі він відкрив таємниці своїх переговорів із С. Лещинським. Драматичним моментом для обох, змальованим Орликом у пізніших листах до Стефана Яворського, був момент, який закінчився цілуванням хреста Мазепою і Орликом, коли обидва прийняли для добра України шведсько-польську орієнтацію. Мазепа довіряв Орликові, але контролював кожен його крок і не шкодував обіцянок і погроз. У свою чергу, Орлик був вірний своєму Гетьманові, хоч і лякали його небезпеки, пов'язані з планами і намірами Мазепа. Те, що Гетьманові здавалось можливим, мусило бути і для його учня прийнятним. Пізніше Орлик не раз підкреслював, що він зберіг вірність своєму Гетьманові. У вирішальні моменти 1708-1709 років, він був на стороні Мазепа.

Орлик багато працював для оформлення тієї пропагандистської і дипломатичної акції, яку проводив Гетьман на Україні серед запорожців у Криму, Туреччині, Польщі (з Станіславом Лещинським). Після поразки під Полтавою, П. Орлик пішов у вигнання слідом за своїм Гетьманом, взявши з собою дружину і своїх швагрів Герциків.

4. Пилип Орлик у Бендерах. Вибори гетьмана

Після поразки шведсько-українського війська під Полтавою почалася нова доба політичної української еміграції. Шведська армія відійшла до Переволочної і мусила, через бездарність генерала Левенгаупта, якому Карл XII доручив командування, капітулювати. Ранений, ще за кілька днів по Полтавській битві, Карл XII переправився на

⁵ Цитую за статтею: Станіслав Цалик. Победитель непобедимых // История и культура. – Киев. – 2004. – 4 июня. – С. 11.

⁶ Дати подаються за старим стилем.

правий бік Дніпра і взяв з собою не більше 15 000 шведів, переважно таких, які не були здатні до активних воєнних операцій (хворих і ранених). За шведським королем подався і Мазепа з своїм оточенням та запорожцями в далекий шлях до Туреччини, з ним був Орлик. Це були тяжкі часи мандрівки через степи Правобережжя, аж поки вони не опинилися біля берегів Бугу. Мазепа був фізично і морально розбитий. Наслідки були, особливо для шведів, дошкульні. Саме тут московська кавалерія наздогнала втікачів, яким треба було тікати із великими втратами і переправлятися через річку. Особливо неприємним було для Мазеви, який не раз запевняв короля, що очаківський паша – його добрий приятель. Аж десь у липні 1709 року прибули вигнанці до Бендер. Будучи смертельно хворим, Мазепа не пожив тут і кілька місяців, він помер вночі з 21 на 22 вересня (за ст.) 1709 року.

Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазеви і кому дістанеться його маєток у золоті, дорогоцінностях і гетьманських інсигнія, які привіз Мазепа з собою до Бендер. Панувала думка, що все це має послужити на користь української державної справи та війська, що зібралось на чужій території. Але все це дісталось племінникові Мазеви, Андрію Войнаровському, який відмовився від кандидатури на гетьмана, бо в умовах еміграційного життя це було хоч почесне, але важке завдання. Усю свою енергію направив він, цей «жадний до життя, може трохи легкодушний небіж Мазеви» (писав Єнсен) на те, щоби заволодіти майном покійного Мазеви. Гетьманська старшина, козацтво, запорожці заявили свої претензії на спадщину Гетьмана. У середині жовтня 1709 року появилася їхня делегація до королівської канцелярії і заявила свої права на спадщину Мазеви, бо він вивіз не тільки своє приватне майно, але й державні клейноди, гетьманські інсигнії тощо. Комісія почала працювати в середині листопада, але головну вагу покладалось на свідчення Бистрицького, управителя майна Мазеви і інших осіб, які дали свідчення такі, як це було бажано племінникові Гетьмана. Про це писав Орлик в 1709 році до шведської королеви Ульріки Елеонори: «Войнаровский наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти цього мовчання»⁷ [4, с. 17]. Комісія винесла рішення на користь Войнаровському. Карл XII

підтвердив її рішення. От так козацтво і старшина залишилася у Бендерах без всяких матеріальних засобів. Войнаровський ухилився від гетьманства. Шведський король зупинився на виборі гетьмана: П. Орлик мусив перебрати цей

тягар на себе. І не тільки матеріальна сторона гнітила П. Орлика, але й політична сторона була несприятлива для Орлика. Сам Карл XII зі своїми шведами був теж емігрантом на турецькій стороні, союзників не було, а Туреччина зовсім не думала воювати проти Росії. Але Орлик домігся від Карла XII асекурації (10.05.1710 року), не складати зброї до тих пір, поки не буде визволена Україна з під гніту московського ярма. Карл XII видав формальний диплом «Diploma assecutorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensti», і цим підтримав Гетьмана в його діяльності.

Головним завданням було налагодити порозуміння з козаками і запорожцями. Козацтва переживало гостру матеріальну скруту, його охопила певна деморалізація, типова для еміграції: голод, холод, хвороби і т. д. Впродовж 1710 року з козацьких осель біля Бендер приходять жалісні прохання до шведського короля допомогти їм. Не знаючи як собі допомогти, козацтво почало продавати свою зброю: під командою кошового було 4 000 запорожців, які не мали зброї, бо рятуючись від голоду, вони її продали. Полегшення прийшло перед походом на Правобережну Україну, наприкінці 1710 року, коли король виплатив запорожцям гроші, щоб вони викупили свої рушниці і справили собі одяг.

5.04.1710 року відбувся виборчий акт і Пилип Орлик став офіційно гетьманом України, була вибрана старшина, генеральним обозним залишився Іван Лимковський (був і за Мазеви), генеральним суддею став Клим Довгополий, генеральним писарем – Григорій Герцик і Федір Миронович.

У день виборів була проголошена *Державна Конституція 5.04.1710 року* під назвою: «Конституція прав і свобод Запорозького Війська (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis)». Головним постулатом її була незалежність України від Польщі і Москви; кордони з Польщею визначались по лінії Случу, як колись за Богдана Хмельницького. Важливими статтями Конституції були ті, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської Ради, до якої мала входити не тільки генеральна старшина і полковники, але й представники Запоріжжя і з кожного полку по одній значній і заслуженій особі. У Конституції є статті на користь запорожців та переважаючу кількість січовиків на еміграції та чітке розмежування влади на три гілки: виконавчу, законодавчу і судову. Парламент Старшинської Ради мав збиратися тричі на рік. Так утворився *перший український політичний еміграційний уряд на чолі гетьмана П. Орлика першої половини XVIII століття*. Впродовж всього періоду діяльності П. Орлик був на чолі політичної еміграції, він налагоджував дипломатичні зв'язки з країнами Європи (Францією, Англією, Голландією, Німеччиною, Туреччиною та ін.), і не залишав напризволяще гетьманів

⁷ Цитую за: Б.Д. Крупницький. Гетьмен Пилип Орлик. – Мюнхен, 1956.

Лівобережної України з її старшинами, полковниками і козацтвом Запорізької Січі.

Важливим документом також була гарантія, якої домігся Орлик від Карла XII, під назвою *«Гарантований диплом Війську Запорозькому»*, згідно з яким шведський король зобов'язується не складати зброї до того часу, поки не буде визволена Україна і все козацтво з під влади Росії. Зі свого боку Карл XII дотримав свого слова: підтвердив схвалену в Бендерах козацьку Конституцію. Цим він підтвердив не тільки права Війська Запорізького, а також став гарантом незалежності країни, її кордонів, до яких входила Лівобережна і Правобережна Україна. П. Орлик розвивав політичні відносини між еміграційним урядом та урядами Гетьманської України впродовж 1710-1742 років. Політична діяльність українського політичного емігранта охоплює такі періоди: «бендерський» (1709-1714), «європейський» (1714-1722), «турецький» (1722-1742).

5. Політична діяльність П. Орлика в «бендерський» період (1709-1714)

Шведсько-українська поразка під Полтавою дала можливість Москві стати в ряди першорядних європейських держав. Карл XII планував спонукати Туреччину до війни з Росією. В основу його планів лягла думка про співпрацю Півночі з Півднем, Швеції з Туреччиною. На початку грудня до Криму виїхала надзвичайна українська делегація, до складу якої входили прилуцький полковник Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович. Місія мала на меті укласти українсько-татарський союз і пройшла успішно: 23 січня 1711 року були підписані *«Pacta conventa»*, які встановили союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України, при цьому хан без згоди козаків і Війська Запорізького не повинен укладати мир із Росією. Під час війни татари гарантували спокій і безпеку населенню України. Окремий пункт торкався Слобідської України, яку бралось під охорону, і донських козаків, які мали залежати від Гетьмана України і користуватися тими ж привілеями, що й козаки українські. Орлик призначив свого резидента при татарському дворі.

Дуже цікава дипломатична діяльність Орлика була на Сході, де генеральним осавулом був Григорій Герцик. Він нав'язав контакти з донцями, прихильниками Булавина, які заховалися від московської помсти на території Кубанської орди і мали зв'язки з Військом Донським. Герцик мав завдання прихилити їх до шведсько-українсько-татарського союзу. На початку липня 1710 року їхні посланці донецьких козаків були на аудієнції у шведського короля. Тоді Герцик нав'язує контакти з казанськими татарами, побувавши у сина кримського хана, а також з башкирами. З поляками не було згоди, бо вони зазіхали на державну приналежність Правобережної України до Польщі.

Кінець-кінцем шведська дипломатія досягла свого. 20 листопада 1710 року турки оголосили Росії війну. Для Карла XII прийшов час реалізації своїх стратегічних планів: шляхом співпраці Швеції з Туреччиною опанувати ситуацію в Польщі і за допомогою турецької армії, дати рішучий бій під Києвом, щоб здобути для турецької армії терен, і тому була задумана зимова експедиція буджацьких татар, поляків і українців на Правобережну Україну. Але перед продовженням воєнних операцій союзники не мали однієї лінії у поглядах. Заміри Орлика і татар переважали: вирішено йти на схід, у напрямку Дніпра. Під Лисянкою відбулись перші сутички з ворогом. Метою операції була Біла Церква, тут союзники опинилися 18 березня, і 25.03.1711 року почалася облога Білої Церкви, але Орлик не мав відповідної важкої артилерії; місто було взято, але фортецю неможливо було взяти, три дні велась облога без наслідків. Білгородська орда розпустила свої зағони, грабуючи населення, церкви, пішла до Бугу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію, було покинуто на Божу волю. Прийшлося кинути облогу Білої Церкви і відтягнути війська до Фастова; залишалось нічого іншого як вертатися назад, до Дністра. Наприкінці квітня Орлик і запорожці були в Бендерах. Програш воєнних дій був важким ударом і для Карла XII. Московський цар з військом наближався до Молдавії. Російське військо, дійшовши до Прута, 12 липня 1711 року, потрапило в прикре становище. Турки, татари, і союзники-поляки і українці оточили російське військо і Петро I зазнав би поразки біля с. Нові Станішешти, якби не відкупився, уклавши мир з візиром Балтиші паша, т. з. Прутський мир, за яким не було ясно, чи Петро I має відмовитися від усієї України, чи тільки від Правобережжя і Запорожжя, щоб повернути Україну до її давніх кордонів і статусу часів Богдана Хмельницького. Балтажі паша вимусив від Петра I не втручатися у польські справи, зректися Запоріжжя і Правобережної України (справа Лівобережної України залишилася неясною). Шведи не отримали нічого. Туреччина взяла на себе місію відправити Карла XII через Польщу в його володіння, а цар обіцяв не чинити тому перешкод. П. Орлика було запрошено до Царгороду; під його булаву обіцяно було поставити не тільки Правобережну Україну і Запоріжжя, але й Лівобережну Україну. Були підписані договори між українською делегацією і турецьким урядами. Як показують дослідження архівних матеріалів таких *договорів* було два: один від 25-28 грудня 1711 року, а другий – від 15 березня 1712 року. Згідно з другим договором, Гетьману П. Орлику передавалась тільки Правобережна Україна. Ситуація для Орлика ускладнилася ще й тим, що у квітні 1712 року Порта підписала договір з Росією. Українська справа стала тепер об'єктом змагань шведської і турецької дипломатії. А візир хотів відокремити українську справу від шведської, і цю політику

Балтажі паші підтримував і кримський хан, що й сам ласий був захопити собі запорожців.

З інструкції Орлика від 3.11.1711 року, яку він передав українській делегації до Туреччини, вимагалось звільнення України по обох сторін Дніпра і разом з Запорізьким Військом і усім українським народом країною незалежною від усякого зовнішнього господаря, без данини і васальності, забезпечення невтручання Порти до внутрішніх справ України, з непорушністю українських прав, свободи, законів і кордонів. Гетьман Війська Запорізького завжди буде обиратися вільними голосами, без права зміщення його султаном. Український народ і Запорізьке Військо й далі мали залишатися під протекцією шведського короля.

5 березня 1712 року вийшов султанський привілей, в якому йшлося тільки про Правобережну Україну і Січ (без Лівобережної України і навіть Києва). Ця територія передалася П. Орликові як гетьману української нації без права апеляції підданих до Порти, а також вільний вибір гетьмана і турецька сторона не буде вмішуватися у внутрішні справи України. А місяць пізніше (5 квітня 1712 року) Порта підписала договір з Московією. Султан гарантував цареві володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицями, а російський уряд гарантував вивести свої війська з Правобережної України і не вмішуватися у справи козаків і Січі, що там мешкають. Також було забезпечено вивід московського війська із Польщі і організований виїзд Карла XII з Туреччини. Для П. Орлика цей мир був важким ударом. Але він не втрачав надії, готуючи широку європейську акцію на користь визволення цілої України, що видно із його праць, написаних саме в той час: «Вивід прав України», «Маніфест до європейських урядів». Обіцянки султана були хиткими. Залишилася Польща з якою треба було порозумітися, тай Січ стала непевною. Гордієнко проводила агітацію проти Орлика. Тимчасово козацтво розділилося на дві частини: одна підтримувала Орлика і залишалася в Бендерах, а друга – в Січі, під впливом Гордієнка.

П. Орлик опинився у скрутній ситуації: турки вимагали в Орлика виступу на Правобережну Україну, щоб забезпечити її для себе, а шведський король вимагав без застережень слухати тільки його наказів. Орлик не хотів виходити на обезлюднену і знищену Правобережну Україну. За порадою шведських дипломатів, він відповів листовно візиту і хану, що доти не піде на Правобережну Україну, доки Порта не дасть йому повної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лише на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею. Отже, він робить ще одну спробу. В другій половині 1712 року, Орлик розпочинає таємні зносини з королем Августом II, входить у стосунки з польськими державними мужами, як з Ржевуським і Конєцпольським. Від шведської

акції в Туреччині не можна було чогось сподіватися. Наприкінці 1712 року султан, роздратований невиконанням царя вимог щодо Польщі та стоячи під впливом нової шведської активності на півночі, в Померанії, вирішив оголосити війну Росії. Новий візир наказав Орликові вибиратися на Правобережну Україну, а Карлу XII виїхати з Туреччини, або вислати його в Салоники. Хан і сераскири були вороже наставлені до Карла XII і прийшли до сили. 1 лютого 1713 року в обозі під Варницею прийшло до славнозвісного Калабалику. Шведський король дав бій турецьким яничарам. В результаті короля було ув'язнено і вислано з Бендер до Домотиці. Між українським гетьманом і ханом вибух конфлікту. Саме під час Калабалику хан Дивлет-Гірей післав до Орлика своїх прибічників, щоб гетьман відповів йому, якої сторони гетьман тримається: короля Карла XII, чи татар. Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької протекції не визнає. Це страшенно розгнівало хана, він вирішив позбавити Орлика життя і його родину заарештувати. Тільки за заступництво ханового сина, Калги-султана, і старости бобруйського Сапєги, який був на стороні з ханом, вдалось врятувати П. Орлика від цієї небезпеки. Він вирушив з Карлом XII і своїм оточенням до Швеції. Це було завершенням політики П. Орлика в «бендерський період».

Козаки, за наказом хана Девлет-Герея, в другій половині лютого 1713 року направились на Правобережну Україну і пробули до кінця 1714 року. Перебування війська на рідній землі Орлик хотів використати для остаточного порозуміння з Польщею і, щоб козаки, осівши на Правобережній Україні, дістали юридичне визнання з боку польського уряду. Орлик цим давав полякам можливість використання претензій правобережного козацтва на Лівобережну Україну і з'єднання обох половин України під Польщею.

У лютому 1714 року відбулися важкі бої між відділами коронної польської армії і запорожцями. Козаки зазнали поразки. Посол Август у Царгороді уклав договір із турецьким урядом 22 квітня 1714 року (за нов. ст.), внаслідок якого Правобережна Україна залишилася за Польщею.

6. Політична діяльність Пилипа Орлика в європейський період (1714-1722)

Пилип Орлик змушений був покинути Туреччину, з цим і почався новий період у житті і політичній діяльності українського гетьмана. П. Орлик зі своїм оточенням, перебуваючи в Швеції, потрапив у важке матеріальне становище. У зв'язку з такими обставинами П. Орлик планував повернутися на територію Туреччини, де б він зміг ближче бути до Запорізької Січі та України.

Запорожці верталися на Січ під татарську протекцію. А Орлик з родиною і вірними співробітниками: Клим Довгополий, Федір Тритяк,

Мирович, Нахимовський та Григорій Герцик із своїми двома братами Іваном і Атанасом – у невідому країну. Інші скористались царською амністією, і повернулися на Лівобережну Україну, серед них – Горленко і І. Максимович.

Їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII зі своїм оточенням: через Угорщину до Відня, і далі до Штральсунду, де він перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще донька Марія, а потім відправились до Швеції. Гетьман отримав помешкання в Кристіянстаді і залишився тут на довгий час. Матеріальне становище було дуже важким. Він писав про: «крайню розпуку, яка готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг». Іноді, як писав Орлик, не було за що купити «ні хліба, ні дров, ні світла». Прийшлося продати клейноди і власні дорогоцінності. Гетьман вимагав від шведського уряду повернення 60 000 талерів, борг Карла XII під час перебування його в Будищах. Але пані Войнаровська теж заявила на повернення їй цих грошей. Вона теж була у Швеції (1716), втративши чоловіка, якого захопили москалі в Гамбургу.

Звісно в таких обставинах було трудно Орлику проводити політичну працю. Помер Карл XII у грудні 1718 року і це змінило його положення. Швеція вступила в союз оборони з Англією і Австрією, разом з польським королем Августом II, які постановили покласти край московським тенденціям і організували європейську коаліцію, щоб відкинути росіян (рос. війська були уже в Макленбургу) за межі Західної Європи. Орлик зрозумів, що українська дипломатична акція буде мати правдиву вагу, коли він буде на чолі Запорізького Війська, яке знаходиться під татарською зверхністю. Треба було покинути Швецію і змобілізувати всі можливі сили для виборення інтересів української Батьківщини. Спочатку він вів дипломатичні переговори. Через Григорія Герцика він нав'язав зносини з польськими магнатами; через Нахимовського – з січовим військом; листуванням через міністра графа Флеммінга з Августом II. В плани Орлика було створення спеціальної східної коаліції для поборення Росії, до складу якої повинні входити: Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари, до яких приєдналися б, з одного боку, запорожці, лівобережні і донські козаки, а з іншого – підлеглі цареві магометани, астраханські і казанські татари. Для того, щоб його проект прийняли польські і шведські уряди, він сполучав ідею визволення України з ідеєю унії її з Польщею. Це був хитрий крок перед відповідними чинниками. Але вирватися із залежності від Швеції було нелегкою справою.

Нарешті 11 жовтня 1720 року гетьман виїхав із Стокгольму з усією родиною. Першим етапом його подорожі мав бути Ганновер, де він сподівався зустрітися з англійським королем

Георгом I. Прибувши на німецьку територію, Орлик попрощався з родиною, яка виїхала до Вроцлава, і сам поїхав до Ганновера, маючи при собі старшого сина Григорія і секретаря, капітана де Клюара. Але англійський король спішно виїхав з Ганновера. Він мав розмову лише з міністром графом Бернсдорфом; потім він зупинився у м. Бракншвайгу, місці нарад європейського конгресу, де мав розмову з шведським уповноваженим конгресу, графом Велінгом. Далі його маршрут був до Шлезьку. На початку 1721 року Орлик приїхав через Прагу до Вроцлава, де була його родина. Він тримав зв'язки з запорожцями, кримським ханом і хотинським сераскиром. Запорожцям він повідомляв про створення сильної європейської коаліції проти Москви, і що влітку «дасть Бог», прийде до війни. Але не здійснилися плани Орлика, через те, що антимосковський напрямок Георга I став причиною опозиції англійських міністрів, які були проти нього як короля і проти його міністра графа Бернсдорфат. Георг мусив здати свої позиції. А це стало сигналом і для Австрії, і для польського короля Августа II, щоби змінити фронт і, замість поборювання Москви, шукати порозуміння з нею. Швеція, залишилась тепер ізольованою і мусила шукати порозуміння з царем. Так само став ізольованим гетьман України Орлик.

Перебування у Вроцлаві, на цісарській території, примушувало його шукати ласки і протекції у цісаря Карла VI, він зрозумів, що тут йому загрожує небезпека з російського боку. Петро I. Про це він писав у своєму Діярії, вже на третій день після приїзду до Вроцлава: «19 січня 1721 року була моя донька на редуках, де знаходився і герцог Голштинський, який свідчився ласкаво і приязно до мене і казав мене здоровити». Це знайомство відіграло чималу роль у проведенні його політичних комбінацій. Герцог обіцяв йому протекцію і пізніше дипломатичні представники Голштинії дійсно де в чому заступили інтереси гетьмана на петербурзькому дворі. І у приватному житті знайомство родини з голштинцями мало своє значення. Так, 1723 році старша донька Орлика, Настя, вийшла заміж за генерала графа Штенфліхта, а коли вона померла в 1728 році (від неї було два сина, Карл Густав, названий на честь Карла XII і Пилип – на честь Орлика), він узяв собі за жінку другу доньку Орлика, Варвару, написавши перед тим до гетьмана (1731) листа і просив дозволу на одруження, покликаючись на патріарха Якова (православного) і на текст біблії.

У Вроцлаві познайомився П. Орлик з бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив з тої самої польської лінії Орликів, що й гетьман. Він взяв родину Орликів під опіку, увів її в коло вроцлавської аристократії. Барон відвіз родину П. Орлика в безпечне місце, віддалене вісім миль від Вроцлава, в березні 1721 року. За ним уже

слідкувала російська розвідка. В 1721 року граф Белке сповістив гетьмана, що цісар відмовив йому право на азилт (політичний притулок). І саме тепер, у квітні 1721 року, помер барон Орлик, що взяв під опіку родину П. Орлика. Про це описує гетьман: «...А я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і людям, переїжджу з місця на місце, для безпечності під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця». Виходу не було, Орлик мусив покинути і Шлезьк, і він наприкінці квітня був у Кракові, старшого сина відправив до Дрездена, де останній мав під іншим іменем вступити до саксонської гвардії. Саме тепер упало на Орлика нове нещастя: у травні 1721 року несподівано помер його наймолодший син Яків в єзуїтському монастирі біля Вроцлава, син, який «подавав найбільше надій». Пригнічувала Орлика і невіразна політична ситуація. На початку 1721 року Швеція заключила мир з Москвою після 20 років війни. Польща ставала тепер занадто залежна від Росії, щоб приймати до уваги політичні проекти Орлика. Спроби порозуміння з царем стали неактуальними. Він це бачив і розумів, що його сила полягала у війську, без якого він не міг бути повновладним чинником. Останні місяці 1721 року і перші – 1722 року присвячені були підготовці до від'їзду. Щодо родини, то даліше перебування дружини і дітей у Вроцлаві здавалось Орликові небезпечним, і він задумав примістити їх у Кракові. Уже в лютому 1722 року родина була тут: дружина була поміщена у францисканському монастирі, а дітей – у бернардинським. 17 лютого 1722 року Орлик з сином Михайлом, секретарем де Клюаром і слугою Каролом пустився в далеку мандрівку на Схід, у турецькі землі. Вже у березні він перейшов польський кордон і того ж місяця був в околицях Хотина.

7. Діяльність П. Орлика в Туреччині (1722-1742)

Гетьман П. Орлик прибув до Туреччини, але Хотинський сераскир, що був на той час найвищою військовою владою на польсько-турецькому кордоні, сказав, що він повинен вертатися туди, де він був. Це дуже схвилювало гетьмана, тим більше, що він узнав, що висланого ним Нахимовського сераскира арештував і вислав назад його до Польщі у руки Сенявському. Гетьман заявив протест, показавши рекомендаційні листи шведського короля до султана і до нього самого. Йому залишилося чекати поки турецький уряд на повідомлення сераскира вирішить його долю. Нарешті прийшов із Царгороду наказ вислати гетьмана тимчасово до міста Сереса в Македонії, потім йому було призначено постійне місце проживання в Салоніках, куди він поїхав у листопаді 1722 року. Так почалася нова доба підневільного життя гетьмана, як він називав «моє почесне заслання». У Салоніках гетьман пробув 12 років, ізольований від родини. Саме тут, де був

нездоровий клімат, панували епідемії, навіть холера. Михайло Орлик, став жертвою епідемії. І П. Орлик залишився один. «Почесне» заслання лягло на душу, а тут ще долучилися турботи про родину, яка була в важкому матеріальному стані. Він сам отримував від турецького уряду невелику пенсію і тому зрідка міг вислати родині в Польщі, як видно з Діарія (1723), 100 дукатів, а в листопаді дружина написала, що була у боргах, і жид із Кракова загрожував їй в'язницею. Український гетьман був видною особою, і з ним тут рахувались високі достойники, дипломати, вище духовенство. Найбільшою трагедією для Орлика було те, що він був відірваний від Запорізького Війська. Він докладає всіх зусиль, щоб дістатися до Царгороду, де він сподівався розвинути політичну акцію, вступивши у безпосередні зносини з турецьким урядом і представниками європейської дипломатії: англійськими послами – Сафорином (у Відні) і Саніаком (у Царгороді), якому англійський король просив заступитися за Орлика перед султаном; чимало часу він віддав на кореспонденцію в цій справі з великим візиром, кримським ханом, з шведським урядом. Англійська дипломатія ворожо ставилася до Москви, але з прихильністю ставилася до гетьмана. Хоч султан бачив, що московський цар, Петро I, повів агресивну політику на південному сході, почавши в 1722 році війну проти Пруссії, але він не хотів порушити мирні відносини з Московією. Султан і далі не дозволяв Орликові покинути Салоніки. Тим часом європейська політична обстановка ставала яснішою. Дві події для Орлика стали важливими. 9 лютого 1725 року помер впертий і невблаганний ворог його, Петро I, і в Орлика оживилася надія на можливість порозумітися з російським урядом. Немаловажним значенням був шлюб (серпень 1725 року) Марії, доньки Лещинського з французьким королем Людовиком XV. Тим самим Франція неминуче вступила в конфлікт з Росією, що так негативно була поставлена до колишнього польського короля. Станіслав Лещинський, як тесть Людовика XV, набирив ваги в європейських колах і міг знову кандидувати на польський престол. Саме тоді інтереси європейських країн поділилися на два ворожі табори: Віденська коаліція – Австрія Іспанія і Росія, а у другій – Ганноверській коаліції – Англія, Франція, Голландія і Данія. На боці Англії і Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II, опирався на Австрію. Ситуація в Європі стала загрозливою, назрівала війна. Саме цей напружена атмосфера дає можливість П. Орлику увійти у новий період свого життя, позначений дипломатичною акцією. Він починає жваве листування з Станіславом Лещинським та шукає зносин з державами Ганноверської коаліції. Лещинський покладав великі надії на Орлика, він тримався думки, що Орлик повинен бути в Бендерах або Хотині і, що одним шансом українського гетьмана є не мир, а війна,

збройне повстання на Україні та антимосковська диверсія. Ще на переломі 1726-1727 років здавалося, що ось вибухне європейська війна. Але кардинал Флері, що влітку 1726 року очолив французький уряд, взяв ініціативу мирного полагодження конфлікту і був підтриманий Англією, яка штовхала своїх союзників на воєнний шлях. Завдяки його зручності, прийшла до скликання нового європейського конгресу, який відбувся в Суасоні влітку 1728 року. Орлик ставив питання про піднесення української проблеми в європейських масштабах. Є відомості, що йому було обіцяно допомогу з боку Англії, Франції і Швеції. Хоч на засіданнях конгресу українська справа не обговорювалася, зате велася «поза засіданнями конференції». За Орлика заступився кардинал Флері, англійські, іспанські та голландські делегати, але їх спроби переконати російського уповноваженого Олександра Головкіна у справедливості українського гетьмана, та потребі їх погладити не принесли успіху. Головкін заявив, що Орлик є бунтівник і спільник Мазепи і йому можна б дати амністію, якби він поставився лояльно до Росії. Кардинал Флері порадив Орлику попросту скористатися з запропонованої амністії. Гетьман звернувся до представників віденської коаліції. Велику надію Орлик покладав на герцога Карла Фрідріха перед царицею Катериною, який був одружений з її донькою Анною. Гетьман встановив стосунки з Австрією і Ватиканом та Орденом єзуїтів, пробуваючи через них вплинути на російський уряд, а з іншого боку на Августа II та на закордонні органи Польської республіки. Від Росії він сподівався визнання своїх гетьманських прав на Лівобережну Україну, від Польщі – визнання автономії Правобережної України під свою владу та відновлення козацтва. Це була орієнтація Орлика на всі сторони, навіть фантастичних проєктів окатоличення України, щоб знайти шлях до Ватикану. Це був крик душі Орлика з турецької, свого роду, в'язниці, з якої він хотів вирватися своїми силами на волю. До країн і Європи і Туреччини були розіслані численні таємні агенти, які намагалися паралізувати дії українського емігрантського уряду. Росія нищила Україну матеріально, духовно, і політично. В 1764 році померла цариця Єлизавета, а царицею стала німка Катерина II, що подібно до Петра I, вирішила поневолити українців і завела кріпацтво на Україні. Вона наказала Розумовському скласти гетьманську владу у 1764 році і скасувала гетьманство. Це був останній гетьман України. Він жив у Петербурзі, аж перед смертю вернувся на Україну, в Батурин, і там умер 1803 року на 75 році життя. Лишив він по собі добру славу, бо як умів, старався покращити долю рідного краю. Пам'яткою по ньому і до нині руїни його палати в Батурині.

Але уже в 1729 році почалася нова доба в політичній праці Орлика. Це час співпраці з молодим, повних сил сином, Григорієм Орликом,

що надає новій енергії старіючому Орликові. Саме тепер після навчання і військової служби, несподівано виринає молодий Орлик, як дипломатичний посередник в українських справах. Тепер і Пилип Орлик розпрощався з Москвою. У цьому останньому періоді своєї діяльності, він звертає свої сподівання на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це була виразна антимосковська політика, що її П. Орлик триматиметься до кінця свого життя. Він тримає тісний зв'язок із Францією і використання її впливів у Туреччині. Григорію Орлику їхати до Франції, і там поставити справу свого батька перед урядом. Наприкінці 1729 року Г. Орлик був у Парижі, і звернув на себе увагу французьких державних мужів, особливо кардинала Флері, там він увійшов у контакт з С. Лещинським, який перебував у Шамборі. В 1730 році Г. Орлик мав місію на Сході і мав щастя побачитися з батьком в Салоніках. Зараз стояло питання як звільнити П. Орлика від примусового перебування в Салоніках і дати йому можливість вступити в ближчі стосунки із Запорозьким Військом. Він відчув потребу стати на чолі січових козаків, щоб виступити на захист українських інтересів.

Лише в кінці 1734 року прийшов довгожданий дозвіл візира, щоби гетьман залишив Салоніки. П. Орлик поїхав до Каушан, столиці буджацького султана; він був у резиденції у хана, а також зустрівся зі своїм сином, який був знову висланий у Крим із місією від французького короля. Звільнення П. Орлика прийшло пізно. Січові козаки були незадоволені від свого становища, вони не мали захисту і поваги від хана, тому не хотіли бути під протекторатом кримського хана. У 1728 році вони покинули Олешки і подалися на стару Чортомлицьку Січ. Російський уряд не дав згоди на їх перебування, і вони вернулися назад до кримського хана, який не підтримував їх. У березні 1734 року Запорізьке Військо відмовилось слухати кримського хана і перейшло на урочище Бузавлук. На цей раз російська цариця погодилася прийняти січовиків у своє підданство. Це було великим ударом для Орлика. Він прибув до Каушан і став переконувати їх у шкідливості їх кроку як для них, так і для інтересів України. Ні послі, ні листи до Січі не могли врятувати ситуації. П. Орлик був занадто довго відсутній і за короткий час не можна було опанувати їхніми настроями. Це був одвертий розрив, який для П. Орлика був болючий, бо перехід Запорізького війська на бік Москви зробив дуже прикре враження і на Порту, і на Крим, які, властиво, самі завинили, і на Францію. Але він самотньо не залишився, потроху біля нього зібралось більше 2 000 козаків добре озброєної піхоти і кінноти з його старими друзями і соратниками. Резиденція гетьмана П. Орлика була у Бендерах. Орлик опинився у прикрій матеріальній ситуації. Його нечисленне військо опинилося без грошей, у голоді і холоді. У Царгороді мінялися уряди, і там не було кому

подбати про бідолашного гетьмана. Тільки Франція дала значну допомогу, бажаючи й надалі мати приятелів серед козаків. Пізніше, в 1741 році, гетьман писав до Швеції, що він мусив розпустити своїх козаків з огляду на брак засобів: запорозька піхота пішла в Січ під московську владу, а Сава Чалий зі своєю кіннотою подався на польську службу. Після переходу Січі під владу Москви, шанси П. Орлика підупали. Без війська він не міг бути гетьманом країни, спроможний укладати союзи з країнами чи дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Проте він невтомно працював, шукаючи виходу із цього становища.

Проекти Орликів, – батька і сина, – знову зверталися до ідеї східноєвропейської коаліції. Вони живо відчували потребу консолідації сил: Польща, Туреччина і Швеція мали працювати разом. Важливим здавалося українським політикам переконати турків у необхідності активізації східного фронту. Орлик рекомендував примирення з Австрією і зосередження військової енергії на Сході, на протидію французьких діячів у Царгороді, Вільневі і Бонневалю, що стояли в активній дії супроти Австрії і пасивну оборону на Сході. На думку гетьмана, Туреччина мала б негайно виступити на Правобережжі України й подати руку лівобережцям, серед яких панували дуже неприхильні настрої до Росії, бо Україна стала базою війни. На деякий час гетьман звернув на себе увагу турецького уряду. Гетьман виїхав до Яс, де ще на початку 1739 року сподівався свого покликання до Царгороду на спеціальну нараду з турецьким урядом. Тепер він став турецьким експертом у справах російських, польських і шведських, та спробував порозумітися з запорожцями. У 1739 році гетьман змушений переїхати із Яс до Бухаресту, бо столицю Молдавії зайняло російське військо 1 вересня 1739 року. Франція почала радити, щоб турки уклали мир, Орлик настоював на продовженні війни: переможна на австрійському фронті Порта може спокійно дати допомогу всім загрозеним Москвою народам, а в першу чергу Швеції. У той час як П. Орлик проводив політику в Царгороді, його син, Григорій, вів також переговори з Францією і Швецією. В січні 1739 року він писав до шведського державного діяча, що поки Росія перебуває в кризі, і є можливість там революції, можна використати ці обставини і повернути собі захоплені Росією шведські провінції. Для цього потрібно відновити союз з Туреччиною, і цієї ж зими вдарити по Росії. Він підкреслив, що не треба забувати і Україну, де Пилип Орлик, як гетьман нації, може викликати революцію. Це була цілком консеквентна політика: відвести увагу Туреччини від Австрії, і зосередити турецький натиск на Сході, об'єднуючи в один активний блок Швецію, Польщу, Україну, Туреччину для побороення спільного ворога – Росії. Орлик покладав великі надії на російсько-турецьку війну (1735-1739), бо споді-

вався за допомогою Туреччини повернути собі колишнє становище. Тим часом Туреччина пішла іншим шляхом. За французькою порадою вона в Белграді, сербській столиці, провела переговори і підписала у вересні 1739 року з ворогами Белгородський мир, в якому про Україну взагалі не йшлося. Надії Орлика на відбудову вільної України були поховані. І востаннє звернулися його засмучені очі на Швецію. В 1741 році Швеція оголосила Росії війну, але Порту не могла перетягнути на свій бік. Війна закінчилась поразкою для Швеції і підписанням у 1743 році миру на користь Росії. Шведам на війну не щастило, тільки вони радо прийняли послуги невтомних антиросійських борців.

Треба подивлятися впертості, з якою батько і син Орлика працювали для добра української нації, незважаючи на невдачі. П. Орлик залишився вірним Україні до кінця свого життя. В останньому листі від 30 серпня 1741 року до французького канцлера Флері П. Орлик заповідав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, «щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну». Закінчення турецької війни важко відбилось на Гетьманові. Знову турецький уряд, щоб не мати конфліктів з Росією, наказав йому переїхати з Бухаресту до Адріанополя. Орлик хотів переїхати до Яс, він відмовився переїхати до Адріанополя, і тоді турецький уряд перестав йому видавати пенсію на деякий час. Орлик переїхав до Яс, але пожив там недовго. Він помер 24 травня 1742 року в Ясах, на самоті, без надії побачитися і пожити зі своїми рідними.

Справа П. Орлика не загинула. Завдяки енергії сина *Григорія Орлика*, який у Франції досягнув високого становища, не зникла з європейського обрію ще в 40-50 роках XVIII ст. Ще в 1754 році Григорій Орлик посилав Нахимовського і Миновича у Крим, щоб вони звідили нав'язали стосунки із Запоріжжям. Ще один нащадок гетьманського роду, *граф Пилип Штенфліхт*, син старшої Орликівни (Насті) був у 50-х роках старшиною у полку свого дяді Григорія Орлика і працював віддано на користь України, їздив часто до Стокгольму з дорученням гетьманича, як посередник у французько-шведських переговорах щодо козацьких справ. Але і *дружина П. Орлика* не відходила від громадсько-політичної праці, спочатку допомагала своєму чоловікові, а потім синові. Її матеріальний стан покращився в 1747 році, коли шведський король призначив їй невелику пенсію. У 40-х роках вона була зв'язковою між Г. Орликом і Миновичем та Нахимовським.

Отже, Пилип Орлик був людиною високої культури, європейцем, українським політиком, що ставив вимоги до життя і тим болючіше відчував свою недолу. Європа для нього була своя і близька. Він належав до людей барокової доби, просякнутий глибокою релігійністю. Життя примушувало його до компромісів, але душа його залишалася чесною і щирою, здатною до само-

посвяти. Українська справа стала правдивим змістом його життя. Всю свою енергію Гетьман присвятив політичним завданням, він жертвував своїм особистим життям, ставив на перший план відповідальність за Україну і її народ. Орлик був видатним українським державником, на прапорі якого було написано: *Незалежна і Соборна Україна*, про яку він мріяв, об'єднати усі українські землі в *Єдину Державу*. Він говорив, що Україна повинна бути *охоронним валом і в загальноєвропейському значенні*, і саме цей напрям думок робить його актуальним і сьогодні. Його праця (30 років) вперта та невтомна не могла залишитися безслідною. Вона зберегла нам

традиції, створила певні зв'язки з Європою. Ці традиції, заповнені порохом минулого, знову виходять на чистоту і дають нам ще раз нагоду задуматися над долею нашої славної України.

Отже, досвід боротьби першої політичної української еміграції переконливо засвідчує, що при всій особистій відвазі і наполегливості, відданості і відповідальності перед Батьківщиною справа української державності без підтримки національно свідомого власного народу, приречена на поразку. Але ідея української державності і боротьба за її втілення нашими політичними емігрантами заслуговує на пошану і народну пам'ять.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dr. Gregor Prokoptschuk. Metropolit Andreas Graf Scheptyčkyj. – München; Verlag Ukraine, 1967. – 367 s.
2. Т.-Блохин Дарина. Українська історія та її визначні особистості. – Мюнхен; Полтава, 2010. – 400 с.
3. Цилик Станислав. Победитель непобедимых // История и культура. – К., 2004. – 4 июня. – С. 11.
4. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик. – Мюнхен: Вид.: «Дніпрова хвиля», 1956. – 79 с.
5. Кобилюх В.О. Анна Ярославна: загадки долі // Українське слово. – К., 2004. – Ч. 28, 7-13 липня. – С. 12.
6. Кобилюх Василь. Чи знаєте Кунгуту – княгиню України та її молитву із XIII ст. // Наш голос. – Бухарест-Румунія. – Ч. 136.
7. Ґела Степан. Англійська королева Єлисавета II нащадок князя Володимира Мономаха.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© Д.Т. Блохин, 2010

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010